

Gunst Péter

A népi mozgalom gazdasági-társadalmi gyökerei

Ha azokat a körülményeket kívánjuk elemezni, amelyek a népi írók mozgalmának, a falukutató mozgalomnak a színrelépéséhez vezettek, némileg messzebbre kell visszamennünk a történelemben, legalább a kiegyezés körüli évekig, hiszen a kiváltó okok közül nem egynek a gyökerei idáig nyúlnak vissza. S persze nem csupán az időbeli kereteket kell tágasra nyitni, hanem a térbeli viszonyok és összefüggések közül is – legalább röviden – szemügyre kell venni azokat, amelyeknek szerepük volt mindebben, akár közvetlen összefüggésekről van szó, akár távolabbiakról, amelyek látszólag talán nincsenek is kapcsolatban a problémával.

Elsőként arra utalunk, hogy a 19. század hetvenes éveire egész Európában válságba került a gabonatermelés. Ennek oka az volt, hogy az észak-amerikai kontinensen a vasútvonalak kiépítésével, valamint az 1870-es évektől a gőzhajóknak a tengeri szállításban való túlsúlyra jutásával hirtelen hatalmas tömegű gabona piacra vitele vált lehetővé Európában. Az amerikai gabonatermelést ekkor még nem terhelte az Európában meglehetősen magas földjáraadék, hiszen aki farmerkereskedésre adta a fejét, szinte ingyen jutott földhöz. Ez ugyan a préri volt, de a vasútvonalak megjelenése piacképesé tette a gabonatermelést, tehát mind nagyobb mértékben törték fel a legelőket, s alakítottak ki külterjes szántóföldi gazdálkodást. A gabonatermelés a lehető legkevesebb emberi munkával és egyéb ráfordítással történt, az észak-amerikai kontinensen ugyanis tartós munkaerőhiány volt. A szántáson, boronáláson, vetésen, kívül csupán az aratási munkákkal törődtek. Nem véletlen, hogy az első aratógépek, majd a kombájnok is Észak-Amerikában jelentek meg. A veszteség a gépi aratásnál érdektelen volt, ennél fontosabb, hogy a lehető legrövidebb idő alatt piacra lehetett vinni a gabonát. Az extenzív termelés következtében a termésátlagok az Egyesült Államokban és Kanadában igen alacsonyok voltak, hektáronként 7-8 mázsa, de a farmereknek nem ez számított, hanem az, hogy ehhez minimális ráfordítás kellett.

Az amerikai gabonaövezetekből Európába szállított gabona árát egyre kevesebb szállítási költség terhelte. A szénárak a 19. század második felében folyamatosan csökkentek, így süllyedtek a vasúti és a tengeri szállítás költségei is. Nem csoda tehát, hogy a mind nagyobb tömegben s egyre alacsonyabb áron Európába érkező amerikai gabona árválságot idézett elő a világpiacon (vagyis Európában). Igaz ugyan, hogy a gabonát továbbra is el lehetett adni, a kereslet iránta gyorsan nőtt, hiszen az iparosodás és a vele járó városiasodás következtében folyamatosan bővültek a piacok, de az eladás egyre alacsonyabb áron történt. Az árcsökkenés az 1870-es évekre a gabonaárakat a világpiacon már az európai önköltség szintje alá nyomta le. Ez egyaránt vonatkozott a magas munkabérekkel dolgozó nyugat-európai, vagy az olcsó

munkabérrel működtetett kelet-európai mezőgazdaságra.¹ (A helyzet azóta sem változott, Európában a gabonatermelés állami beavatkozás nélkül ma is válsághelyzetben lenne.)

Az egyes európai államok gazdasági fejlettségüknek megfelelően reagáltak minderre: Nagy-Britanniában már 1844-ben eltörölték a gabonavámokat, a brit mezőgazdaság a minimumra csökkentette a gabonatermelést, a szántóföldek nagy részét visszaalakították legelőkké, s inkább az állattenyésztést fejlesztették, hiszen a tej, a tejtermékek és a hús ára fokozatosan emelkedett. Emellett az olcsó tengerentúli takarmánygabona nagymértékben csökkentette az állattenyésztés önköltségét. Európa iparosodott része azonban nem követhette az angol példát, hiszen a brit körülményekkel ellentétben Franciaországban vagy Németországban a parasztság a társadalomnak viszonylag nagy részét, 35-45 %-át alkotta. Ezt a tömeget válságba sodorni veszélyes lett volna, a parasztok ugyanis választójoggal rendelkeztek. Ezért a nyugat-európai országok védővámokat vezettek be az amerikai gabona ellen, s így biztosították a mezőgazdasági termelők életszínvonalát. A gabonát exportáló európai országok ezt nem tehették meg, ellenkezőleg, ők lettek a helyzet igazi vesztesei. A gabonavámok ezen országok kivételét is sújtották, olykor erősebben, mint a tengerentúli gabonát. Továbbá, főleg Oroszországban és Romániában, a földjáradék magas volt. Kelet-Európa agrárállamai tehát súlyos válsággal küszködtek, amelynek következményei voltak a paraszti megmozdulások: Oroszországban a cári birodalom egész európai területére kiterjedő 1905-1906. évi parasztfelkelés-sorozat, Romániában az 1888. és 1907. évi parasztfelkelések. Ezeket, komoly véráldozatok árán, mindenütt a hadsereg verte le. A gabonaválság Dél-Európában is súlyos helyzetet idézett elő. Az észak- és közép-olaszországi paraszti megmozdulások, amelyek a magas állami adók miatt robbantak ki, valamint a dél-itáliai és a spanyolországi agrármozgalmak, s a nyomukban járó anarchista cselekmények tetemes része is ebből a helyzetből fakadt. A válságtünetek Magyarországon is jelentkeztek. Az alacsony gabonaárak arra készítették a nagybirtokosokat, hogy 1870-1890 között fokozatosan csökkentsék az aratórészt. Az ezzel kapcsolatos elégedetlenséget növelte, hogy az 1848-ban föld nélkül felszabadult paraszti rétegek jó részének munkát adó infrastrukturális beruházások (vasútépítés, folyószabályozás, útépítés stb.) 1890-re lényegében befejeződtek, s így komoly földmunkás (kubikos) tömegek áramlottak vissza a mezőgazdaságba, s jelentkeztek a munkaerőpiacon, lenyomva ezzel a béreket. Az eredmény ismert: az agrárszocialista mozgalmak Magyarországon 1890-1907 között a bérmunkát vállaló agrárproletárok nagy részére kiterjedtek.²

Magyarország a kelet-európai gabonaexportáló országoknál kedvezőbb helyzetben volt, hiszen azután, hogy 1850-ben eltörölték a Monarchián belüli vámokat, az egész birodalmi piac a rendelkezésére állt. A közös vámterület tehát éppen a magyar mezőgazdaság, elsősorban a gabonatermelő nagybirtok érdekeit védelmezte. A századfordulóra kiéleződött az „agrármerkantil” ellentét, az extenzíven termelő alföldi nagybirtokok válaszául elé kerültek: vagy felemlék a gabonavámokat, vagy felparcellázzák magukat. A gabonavámok felemlésére végül 1906-ban került sor, ezzel a magyar gabona

egyeduralkodóvá vált a Monarchián belül. A magyar gabonakivitelt az elvesztett európai piacokért kárpótolta a gyorsan iparosodó Ausztria és Csehország, ezek a századfordulóra gyakorlatilag a teljes magyar kivitelt felszívták. A magas vámok tehát védték az extenzíven termelő magyar nagybirtokokat (a parasztnak a vámvédelemre kevésbé volt szükségük, ők a gabonát könnyebben konvertálták állati termékekké), de egyúttal a magyar mezőgazdaságot elzárták a világpiacon a versenytől, s így elkényelmesítették. A magas vámok védelmének következményei majd akkor mutatkoztak meg, amikor a magyar gabona ismét a világpiacon a verseny részese lett.³

A helyzetet tovább rontott az első világháború, amely óriási igényeket támasztott élelmiszerek, valamint mezőgazdasági eredetű nyersanyagok (pl. bőr) iránt. A következmény: az Egyesült Államok, Kanada, Argentína, Dél-Afrika, Ausztrália és Új-Zéland együttesen legalább 13 millió hektárral növelték szántóföldjeiket. Gyorsan nőtt az állatállomány, s nagymértékben a konzervipar. S végül, de nem utolsó sorban, egész hűtőhajó-flotta épült ki, pl. Argentínában, ahonnan fagyasztott hússal árasztották el a nyugat-európai piacokat. (Csak jellemzésül: Argentínában a 19. század végén a nagybirtokosoknak többnyire fogalmuk sem volt arról, hogy hatalmas legelőiken hány szarvasmarha legel, csak a vágóhidakra hajtott állatokat számolták meg. A marháknak csak a bőre került piacra, a hús nagy részét gyakorlatilag kidobták, azt többnyire ingyen lehetett elvinni a vágóhidak környékéről. A tengerparti városok lakosságának átlagos húsfogyasztása ezekben a városokban elérte a fejenkénti napi 2 kg-ot.)⁴

Ez a hatalmas termelési potenciál a háború befejezése után is tovább működött. Amíg a mezőgazdaságilag is leromlott hadviselő országok mezőgazdasági termelése alatta maradt a háború előtti szintnek, továbbra is akadt piac a termékek számára. 1922-1923-ra azonban az agrártermelés mindenhol elérte az 1913. évi átlagot, ettől az időponttól a megnövekedett tengerentúli gabona- és hústermelés hatalmas súllyal nehezedett a világpiacon. Évente rendszeresen több millió, olykor több tízmillió tonna gabona maradt raktáron az 1920-as években csak az Egyesült Államokban és Kanadában, nem csoda, hogy mindennek az eredménye a mezőgazdasági árak reálértékének csökkentése lett.⁵ Az értékvesztés a világpiacon minimálisan 10 %-ot tett ki, de olykor elérte a 35 %-ot is. S ez az árcsökkenés már nemcsak a gabonát érintette, hanem a húsarakat is. A friss hús ára ugyan tartotta magát, de a konzerv- és fagyasztott húsarak csökkentek. Vagyis most már az egész európai agrártermelés tartós, máig tartó válságba került.⁶

Ezek a folyamatok a magyar mezőgazdaságban is éreztették hatásukat. A Monarchia felbomlásával a magyar mezőgazdaság elvesztette a korábbi vámvédelmet, s kikerült a világpiacon. Ez önmagában is megrendítette volna az agráriumot, hiszen a világpiacon az árak csökkentésén túl el kellett viselnie azt a veszteséget is, ami abból adódott, hogy a Monarchia piacain a magyar gabona korábban a világpiacon árnál magasabb árszinten kelt el. A helyzetet súlyosbította, hogy a Monarchia utódállamainak mind-egyikében elszabadultak a háború előtt is meglévő nacionalista gazdaságpolitikai elképzelések, tetéző az önállósításra törekvés igényével, amit a háború tapasztalatai váltottak ki. Magyarország úgy érezte, hogy eddig hátrányos helyzetben lévő iparága-

it most korlátok nélkül fejlesztheti, Ausztria és Csehszlovákia pedig arra törekedett, hogy növelje saját mezőgazdasági termelését. Ez a "mindenki harca mindenki ellen" a vámpolitikában végletesen beszűkítette a magyar agrárkivitel piacait. S az sem volt közömbös, hogy míg a háború előtt feldolgozott, vagy félig feldolgozott állapotban exportálhatott Magyarország a Monarchia más területeire, most elsősorban nyers termékek kivitelére nyílt lehetőség (azaz liszt helyett gabonát lehetett exportálni). Így mély válságba kerültek azok az élelmiszeripari ágazatok (malomipar, cukoripar, húsipar, konzervgyártás), amelyek korábban a magyar iparfejlődés húzóágazatai voltak, s biztosították az ország számára a tőkefelhalmozás lehetőségét.⁷

A magyarországi mezőgazdasági termelés mély válsága, a mezőgazdaságnak a korábbi évtizedekkel összehasonlítva alacsony jövedelmezősége akkor, amikor a megmaradt országterület a történelmi Magyarországhoz képest nagyobb termékfőlősleggel rendelkezett, elkerülhetetlenül a mezőgazdasági népesség életszínvonalának csökkenésével, a nyílt és lappangó mezőgazdasági munkanélküliség növekedésével járt. Különösen az agrárproletár és törpebirtokos paraszti rétegek életszínvonala sínylette meg ezt a válságot. A mezőgazdaságban az első világháború előtti évi 200 munkanapról az 1920-as évek végére 180 munkanapra csökkent az agrárproletár rétegek, elsősorban a napszámosok és idénymunkások (summások) foglalkoztatása. Az 1930-as évek első felében tovább csökkent 150 munkanapra, s csupán 1939-1940-ben érte el ismét a 180 munkanapot. Némileg csökkent a gazdasági cselédek alkalmazása, elsősorban a paraszti gazdaságokban, de a rosszabbul kezelt, külterjesen gazdálkodó nagybirtokokon is.⁸ Az első világháború utáni években általában visszaesett a pénzbeni fizetés aránya a béreken belül, s nőtt a természetbeni fizetésé, s ezzel párhuzamosan csökkent a természetbeni fizetés mértéke is (ugyanazért a munkáért korábban a terményből nagyobb részt kaptak a munkások). Kisebb lett az agrárproletárok és törpebirtokos parasztsztrók önfogyasztása: több terméket kellett piacra vinniük az iparcikkekért, nagyjából stagnáló termés hozamok mellett.

A magyarországi agrárproletár és törpebirtokos rétegek reáljövedelme tehát kimutathatóan csökkent. Ugyanakkor a két világháború közötti évtizedekben a gazdaság nem agrár szektorainak a növekedése is lelassult. Két évtized alatt némileg visszaesett ugyan a mezőgazdasági népesség aránya az össznépeességben belül, de a gazdaság nem agrár szektorainak a növekedése korántsem tudott lépést tartani a mezőgazdaságban feleslegessé váló munkaerő szaporodásával, abszolút számban nőtt ugyanis a mezőgazdaságban dolgozók száma. A munkaerőfelesleg tehát a mezőgazdaságban rekedt. A hatalmas munkaerő-túlkínálat magától értetődően hozzájárult a mezőgazdasági munkabérek csökkenéséhez.

A belső válság hatásait hirtelen, s igen erőteljesen megnövelte a gazdasági világválság. Általában 1929-1933 közötti válságról szoktunk beszélni, pedig a mezőgazdaságban ennél jóval hosszabb periódusról volt szó. A mezőgazdasági árak látványos esése a világpiacra már 1928-ban krízishelyzetet idézett elő, Magyarországon is, s az agrárium ebből csak igen lassan lábalt ki. A világválság hatásai a magyar mezőgazdaságban gyakorlatilag 1937-ig érzékelhetőek voltak.⁹

A trianoni békeszerződés következményei tovább fokozták a krízis hatását. Az új országterület ugyanis a Kárpát-medence azon központi részét foglalta magába, ahol a nagybirtok és az azt természetesen kiegészítő agrárproletariátus a legnagyobb arányban volt jelen, s ahol egyúttal a paraszti társadalmon belül a legvékonyabb volt a valóban családi gazdasággal rendelkező parasztnak rétege. A történelmi Magyarországon sohasem volt olyan nagy a nagybirtokok, s főleg nem a nagybirtokok szántóterületből elfoglalt aránya, mint a mai Magyarország területén. A birtokos parasztság is nagyobb súlyt képviselt az egész parasztságon belül, mint a trianoni országterületen. Annak következtében, hogy a trianoni határok közé szorított országterület önálló életre kelt, előállt az a rendkívüli helyzet, hogy az agrártársadalmon belül hihetetlenül nagy, 70 %-os lett a nincstelen agrárproletárok és a törpebirtokos parasztnak aránya. Azokról a bérmunkás rétegekről van szó, amelyek egészben vagy részben másoknál végzett munkából tartották fenn magukat. Ezek együtt a korabeli Magyarország népességének mintegy 35 %-át tették ki! Ezt a hatalmas népességet nevezték – újságírói megfogalmazás alapján – a „hárommillió koldus”-nak.¹⁰

Az elnevezés természetesen túlzó, de alapjában véve a valós körülményeket fogalmazza meg. Valóban koldusnak ebből a mintegy 3 millió emberből csak azokat a családokat tekinthetjük, amelyeknél 4 vagy több gyerek volt, s ennek következtében rendszerint csak egy kereső tartotta el az egész családot, s csak addig, amíg ez a helyzet fennállt. Mintegy 40-60 ezerre volt az ilyen családok száma, a valóságban teljesen nincstelenek tehát 300-320 ezer főre tehetők. Ezek voltak az ipari „koldusok”, akiknek alig volt valami pénzük, s sokszor a napi betevő falatra sem jutott számukra, vagy ha jutott is, az sem volt több valamilyen levesnél, s kenyérnél vagy kásánál. Sokszor fűteni sem tudtak télen. Hogy e tömeg körében nem került sor társadalmi robbanásra, arra több magyarázat is van. 1919 után vidéken sokáig fennmaradt a statárium a fegyverrejtegetésre, általában megnőtt a csendőrség szerepe. Csak jelzéseként: a trianoni Magyarországon majdnem akkora volt a csendőrség létszáma, mint 1914-ben az egész akkori Magyarországon. Másrészt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a „koldusok” rétege nem volt állandó. A fiatal nincstelen pár mindkét tagja dolgozott, amíg a gyerekek meg nem születtek. Mintegy 10-15 évig tartott a koldus-állapot, az első gyerek munkába állása után viszont a család lassanként kikerült a teljesen nincstelenek soraiból.¹¹

A „hárommillió koldus” többi része, a gazdasági cselédek, summások, napszámosok, az 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkező parasztnak életkörülményei valamivel jobbak voltak. A gazdasági cselédek a természetben fizetett bérből és az ahhoz párosuló földdarabból legalább élelmezni tudták magukat, s lakás és téli tüzelő is rendelkezésükre állt. A summások, napszámosok helyzete sokkal sanyarúbb, ők sokszor nélkülöztek, de valahogyan fenntartották magukat, főleg ha volt egy darabka földjük s kis házuk. Akik ugyanis rendelkeztek lakással és valami konyhakerttel, a napi élelmisszükségletüknek legalább egy részét megtermelhették. Ezért volt óriási jelentősége bármilyen kicsiny földdarabnak. Ezt a helyzetet ismerve mondhatjuk a Nagyatádi Szabó István nevéhez fűződő földreformot a rendszer szempontjából sikeresnek. Egy

200-400 négyszögölnyi telek már létalapot teremtett az agrárproletár családok számára. A törvény a földhöz jutást összekötötte a „jó” magatartással, nem tette kötelezővé a juttatást, csupán adhatónak minősítette a földet. Ez olyan fegyver volt a falusi hatóságok kezében, amellyel a rendszerhez kötötték, vagy legalább politikailag semlegesítették ezeket a rétegeket.¹²

Illyés Gyula egy helyütt leírja, hogy ő akkor döbbsent rá a magyar falu tragikus helyzetére, amikor évek után hazalátogatva látta, hogy abból a pénzből, amit ő egy alkalommal kiad a kávéházban, egy szegényparaszti család egy hétig él. Talán nem is volt igazán tudatában, milyen lényeges megállapítást tett. A korabeli Magyarországon gyakorlatilag a népesség 30-35 %-a kimaradt a nemzeti piacból. Ezek a családok pénzt csupán néhány olyan cikkre adtak ki, amelyhez másként nem juthattak: sóra, petróleumra, dohánnyra, gyufára, ritkán újságra. Minden mást maguk állítottak elő: ennivalójukat maguk termelték, vagy munkabéreként kapták, többnyire használt, másoktól átvett ruhabelit és lábbelit hordtak, ezekhez munkabéreként jutottak. Ez a hatalmas tömeg egyébként teljesen a piacon kívül élt, ha valamit áruba bocsátott, abból az adókat, törlesztéseket fedezte. Könnyen átlátható, hogy ez mit jelentett az ipar egyes ágazatainak fejlődése szempontjából. Elsősorban természetesen a könnyűipar ágazatait érintette hátrányosan, az iparnak azt a szektorát, amelynek leginkább lett volna módja a tőkefelhalmozásra. A magyar cipőipar termékeinek nagy részét exportra termelték, itthon egy-egy főre évi egy pár sem jutott (a hárommillió agrárproletár esetében legfeljebb 2-3 évenként egy-egy pár). A textilipar helyzete nagyjából hasonló volt, termékeinek túlnyomó része a Közel-Keleten talált vevőre. A cukoripar termelésének több, mint 60 %-át exportálta (egyébként a hazainál 40 %-kal alacsonyabb áron), miközben a szegényparaszti és agrárproletár rétegek fogyasztása alig haladta meg az évi másfél kg/főt.¹³ A magyarországi belső piac számára e családoknak a minimális mértékű bevonása a nemzeti piacba óriási lendületet adhatott volna. Ez lett volna az egyetlen járható út a társadalmi felemelkedéshez. A földreform önmagában hosszú távon aligha oldott meg bármit is, a kiosztott föld egy generáció után szétporladt az örökösödési viszonyok következtében, s amúgy sem állt rendelkezésre elegendő föld ahhoz, hogy minden rászoruló család egy normál családi üzem számára elegendő földet kaphasson. Csak a gazdaság nem agrár szektorainak gyors ütemű fejlődése, s ennek révén a népesség szerkezetének átrendeződése javíthatott volna a helyzeten, amint az Nyugat-Európában történt.

A falukutatás Magyarországon nem a harmincas években jelentkezett először, hiszen a polgári radikálisok közül többen már az első világháború előtt megjelentettek tényfeltáró írásokat egyebek között a *Huszadik Század* hasábjain. Ez a korai szociográfiai vonulat az 1919-ben hatalomra került ellenforradalmi rendszerben jó időre elhalt. A népi mozgalmat a világgazdasági válság, s benne a magyar mezőgazdaság rendkívüli mélypontja hozta felszínre az 1930-as években. A népi írók és a falukutató mozgalom a gazdasági és társadalmi kérdések feszegetésével feltárta és bemutatta a korabeli falu helyzetét, s ezzel megtette a változások eléréséhez szükséges első fontos lépést.¹⁴

Jegyzetek

(Endnotes)

- ¹ Vörös Antal: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849-1890), in: A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században (1849-1949), Akadémiai Kiadó, 1976, 37. o. (Agrártörténeti Tanulmányok 4.) és L. Gaál – P. Gunst: *Animal Husbandry in Hungary in the 19th-20th Centuries*, Akadémiai Kiadó, 1977, 27-37. o. Lásd még: *Árstatisztika 1867-1911. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 44. 14*-15**, valamint: *A magyar mezőgazdaság árhelyzete az utolsó évszázadban (1867-1963). Statisztikai Időszaki Közlemények 73. Budapest, 1965.*
- ² Gunst Péter: A kelet-európai agrárfejlődés válaszüton a XIX. század végén = *Történelmi Szemle*, 1989. 1. szám, 1-44.o.
- ³ Gunst Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938)*, Akadémiai Kiadó, 1970, 68-79.o.
- ⁴ Ua. 10-11.o.
- ⁵ 1925-ben 38,5, 1927-ben 51,4, 1929-ben pedig már 122,5 millió mázsa gabonafelesleg halmozódott fel eladhatatlanul az Egyesült Államok, Kanada, Argentína és Ausztrália raktáraiban. Vö. Az 1929-1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon, szerk.: Incze Miklós, Akadémiai Kiadó, 1955, továbbá: Szuhay Miklós: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*, Akadémiai Kiadó, 1962.
- ⁶ Gunst: *A mezőgazdasági termelés... i.m. 74.o.*
- ⁷ Ua. 94-95. és 98.o.
- ⁸ Gunst Péter: *A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között*, MTA Történettudományi Intézete, 1987, 61-63.o.; uő: *A magyar agrártársadalom 1919-1945 között*, in: *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadítástól napjainkig*, szerk.: Gunst Péter, Napvilág Kiadó, 1998, 261-263.o.
- ⁹ Vö. Gunst: *A mezőgazdasági termelés... i.m. 68-79.o.*
- ¹⁰ Ua. 53-57. o., valamint Gunst Péter: *A magyar agrártársadalom ...*, i.m. 262.o.
- ¹¹ Gunst: *A paraszti társadalom ... i.m. 83-88.o.*
- ¹² Ua. 29-32.
- ¹³ Gunst: *A mezőgazdasági termelés... i.m. 66.o.*
- ¹⁴ *A népi írók és a falukutatás történetéhez lásd: Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom*, Püski Kiadó, 1989 2; Kállai Gyula: *Népiség, demokrácia, szocializmus, Társadalmi Könyvtár*, 1943; Nagy Sz. Péter (szerk.): *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932-1947*, Rakéta Könyvkiadó, 1990; Némedi Dénes: *A népi szociográfia 1930-1938*, Gondolat Könyvkiadó, 1985; Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*, Eötvös Kiadó, 1989; Újszászy Kálmán: *A falu. Útmutatás a falu tanulmányozásához*, Sárospatak, 1936.